

Marek Rodzik

<https://orcid.org/0000-0001-7436-2408>

Polski Instytut Spraw Międzynarodowych

Przed gwarancjami. Próby oddziaływania politycznego Wielkiej Brytanii na Polskę. Od kryzysu sudeckiego do marca 1939 r.*

Abstrakt: Celem tekstu jest analiza stosunków polsko-brytyjskich od kryzysu sudeckiego po 31 III 1939 r., z naciskiem na zainteresowanie gospodarcze Londynu Polską o charakterze politycznym w kontekście starań tego rodzaju względem Europy Środkowej i Południowo-Wschodniej ze świadomością, że było ono wtórne względem realizowanego wówczas appeasementu. Tekst koncentruje się wokół pytania, na ile pośrednich źródeł gwarancji brytyjskich dla Polski można próbować upatrywać w tym okresie.

Słowa kluczowe: appeasement, polityka równowagi, kryzys sudecki, gwarancje brytyjskie dla Polski.

Abstract: The text analyses the Polish-British relations between the Sudeten crisis and 31 March 1939, with an emphasis on London's economic interest in Poland in the context of British efforts to establish such ties in Central and South-Eastern Europe. The text focuses on the question of how many indirect sources of British guarantees for Poland could be sought during this period. The author reminds the reader that they were secondary to the appeasement then being implemented.

Key words: appeasement, policy of balance, Sudeten crisis, British guarantees for Poland.

* Tekst powstał dzięki realizacji projektu „Stosunki polsko-brytyjskie, 1937–1939” pod numerem 2018/29/N/HS3/00930 przyjętego do finansowania w ramach ogłoszonego przez Narodowe Centrum Nauki konkursu „PRELUDIUM 15”.

Stosunki polsko-brytyjskie w okresie dzielącym początek kryzysu sudeckiego od deklaracji gwarancyjnej Neville'a Chamberlaina z 31 III 1939 r. stanowiły wielokrotnie przedmiot badań¹. Celem tego artykułu jest spojrzenie z innej perspektywy na tę problematykę. Przede wszystkim zostanie podjęta próba odpowiedzi na pytanie, na ile myśl o jakiegokolwiek formie zbliżenia politycznego z Rzeczpospolitą istniała w wewnętrznych rozważaniach Foreign Office (FO), zwłaszcza Departamentu Centralnego, torując tym samym pośrednio drogę do współpracy polsko-brytyjskiej na przełomie marca i kwietnia 1939 r.²

Polska polityka zagraniczna tego okresu, zakładając zachowanie zbrojnej neutralności między Niemcami a Moskwą, zdawała się jednocześnie balansować między Paryżem i Londynem a Berlinem, do czego skłaniała siłą rzeczy polityka appeasementu przyjęta przez Wielką Brytanię i Francję. Znamienne odczytywał te założenia Anthony Eden, minister spraw zagranicznych Zjednoczonego Królestwa, w memorandum z 26 XI 1937 r., zauważając, że Polska nie wystąpi przeciw Niemcom, dopóki nie zrobią tego zarówno Francja, jak i Wielka Brytania. A nawet wówczas nie jawiło się to jako oczywiste, gdyż Rzeczpospolita odrzucała możliwość wkroczenia Związku Radzieckiego na swoje terytorium, aby nie stać się polem bitwy między dwoma ościennymi mocarstwami³.

Jak wiadomo, w listopadzie 1937 r. Halifax, wówczas jako lord tajnej pieczęci, w czasie rozmowy z Adolfem Hitlerem nawiązywał do projektu paktu czterech, sugerując, że Wielka Brytania pozostaje otwarta na korzystne rozwiązanie dla Rzeszy takich problemów, jak Wolne Miasto Gdańsk, Austria

¹ Na temat okresu od odzyskania przez Polskę niepodległości do maja 1937 r., a zatem objęcia premierostwa przez Neville'a Chamberlaina, najlepszymi monografiami – opartymi na archiwaliach tak polskich, jak i brytyjskich – dwustronnych stosunków na linii Londyn–Warszawa pozostają te autorstwa Marii Nowak-Kielbikowej. Badaczce udało się w nich przekonująco uchwycić dynamizm stosunków polsko-brytyjskich w całym okresie. Jakkolwiek w tym czasie dochodziły do głosu zarówno korzystne (np. uznanie ustalonej w traktacie ryskim wschodniej granicy Rzeczypospolitej przez Radę Ambasadorów w 1923 r.), jak i negatywne (np. gotowość do rewizji granicy polsko-niemieckiej szczególnie widoczna w Foreign Office w latach 1931–1933) aspekty polityki Londynu w kontekście ówczesnej sytuacji międzynarodowej, to całościowa, przebiegająca w sposób powolny (lecz nie linearny) ewolucja brytyjskiego nastawienia wobec Polski miała kierunek pozytywny. Zob. M. Nowak-Kielbikowa, *Polska–Wielka Brytania w latach 1918–1923. Kształtowanie się stosunków politycznych*, Warszawa 1975; eadem, *Polska–Wielka Brytania w dobie zabiegów o zbiorowe bezpieczeństwo w Europie 1923–1937*, Warszawa 1989.

² W skrótovej formie temat ten podejmowałem w tekście: M. Rodzik, *Geneza gwarancji brytyjskiej dla Polski z 31 marca 1939 roku*, „Studia nad Totalitaryzmami i Wiekiem XX” 2021, t. IV, nr 4, s. 34–44, 330–340.

³ The National Archives (dalej: TNA), Cabinet Papers (dalej: CAB), 4/27, Committee of Imperial Defence, Strength of Great Britain and of Certain Other Nations as at January 1938. Memorandum by the Secretary of State for Foreign Affairs.

i Czechosłowacja, zastrzegając jednak, że zmiany muszą zostać przeprowadzone pokojowo⁴. Jakkolwiek sugestia Halifaxa nie przybrała skonkretyzowanej formy, to wiązała się z taką ideą uporządkowania spraw w Europie, w której decydujący głos przypadałby Wielkiej Brytanii, Niemcom, Francji i Włochom. O wzroście znaczenia Polski w tym okresie świadczyć mógł jednak fakt, że w memorandum Edena z 1 I 1938 r. przypisywano jej możliwość pełnienia szczególnej funkcji – piątego współdecydującego państwa w tak pomyślanej układance (bez uwzględniania Związku Radzieckiego)⁵. Rozważania takie w praktyce nie przeniosły się wówczas na odgrywanie przez Rzeczpospolitą większej roli w relacjach między Wielką Brytanią a Niemcami, w których głównym problemem po Anschlussie Austrii stał się kryzys sudecki.

W raporcie z 29 III 1938 r. Edward Raczynski, ambasador w Londynie, oceniał, że ze względu na trudności w stosunkach z Włochami, jak i niemożność skutecznego wsparcia Francji zwłaszcza w wojnie lądowej w razie wybuchu konfliktu, rząd brytyjski zmuszony był oczekiwać na poprawę sytuacji polityczno-dyplomatycznej. Dlatego też „rząd angielski kładzie tak silny nacisk na potrzebę koncesji ze strony Czechosłowacji wobec mniejszości niemieckiej, koncesji, których doniosłości rząd angielski widocznie nie myśli ograniczać”⁶.

Ocena ta znajdowała odbicie w rzeczywistości. Z perspektywy Londynu pokojowe rozwiązanie miało krótkoterminowo przekreślić ryzyko wojny z Niemcami, a długoterminowo stanowić preludium do pełnego wyrównania relacji z Berlinem. Horace Wilson, doradca i bliski współpracownik Chamberlaina, wspominał, że brytyjsko-niemiecka deklaracja na temat dążenia do pokojowej koegzystencji przedstawiała dla jego przełożonego szczególnie znaczenie, a sam Hitler, działając w myśl zasady samostanowienia narodów, pokazał swoje imperialne oblicze dopiero po złamaniu układu monachijskiego⁷.

⁴ Więcej zob. A. Roberts, *The Holy Fox. The Life of Lord Halifax*, London 2014, s. 97–102.

⁵ TNA, CAB, 27/626, Memorandum by Secretary of State for Foreign Affairs (The Next Step Towards a General Settlement with Germany), 1 I 1938. Już wcześniej w uwagach Roberta Vansittarta, podsekretarza stanu w FO, do wizyty lorda Halifaxa w Niemczech można znaleźć zastrzeżenie, że powrót do projektu paktu czterech byłby utrudniony m.in. ze względu na kluczowy dla Francji sprzeciw Polski i Związku Radzieckiego. Zob. TNA, Foreign Office (dalej: FO), 954/10A/228, Commentary on Lord Halifax's Notes for his Conversation in Germany, 13 XI 1937.

⁶ M. Rodzik, *Raport Edwarda Raczynskiego na temat polityki brytyjskiej w czasie kryzysu sudeckiego*, „Polski Przegląd Dyplomatyczny” 2017, nr 4, s. 145–146. Jeszcze w 1937 r., niedługo po objęciu premierostwa przez Chamberlaina, do Raczynskiego dotarły informacje, że Wielka Brytania nie wystąpiłaby w obronie Czechosłowacji. K. Kania, *Edward Bernard Raczynski 1891–1993. Dyplomata i polityk*, Warszawa 2014, s. 126. Zob. też: M. Nurek, *Polityka Wielkiej Brytanii w rejonie Morza Bałtyckiego w latach 1935–1939*, Gdańsk 1988, s. 89.

⁷ TNA, CAB, 127/158, Notes on the Events Leading up to the Munich Conference, September 1938 and the German Attack on Czechoslovakia, s. 57. Zob. też: TNA, FO, 800/316, Notatka z rozmowy lorda Kemsleya z Hitlerem, 27 VII 1939.

Nie oznaczało to jednak, że już wówczas nie pojawiły się w brytyjskim establishmencie – jakkolwiek wyrażone na niższym szczeblu⁸ – pomysły ujmowania roli Rzeczypospolitej w kalkulacjach politycznych w sensie pozytywnym. W memorandum z 17 III 1938 r. Orme Sargent, zastępca podsekretarza FO, proponował wsparcie finansowe dla państw, których pozyskanie pozwalało żywić nadzieję na powstrzymanie rozrastania się wpływów niemieckich, w tym m.in. Włoch, Związku Radzieckiego czy Polski⁹. Do tak pomyślanego działania w zakresie postulowanym przez Sargenta nie doszło, lecz po części propozycja ta została rozwinięta w maju 1938 r. w związku z powołaniem Interdepartmental Committee on Central and South-Eastern Europe. Miał on wówczas wtórne znaczenie w polityce brytyjskiej, stanowił jednak emanację dążeń do zachowania przynajmniej w ograniczonym stopniu politycznych wpływów za pomocą środków gospodarczych w centralnej i zwłaszcza południowej części kontynentu – choć ewentualne wsparcie winno być na tyle niewielkie, aby nie prowokować Berlina¹⁰.

Pierwotnie w zakresie oddziaływania tego organu Polska nie była brana pod uwagę. W memorandum z 24 V 1938 r. podkreślano, że strona brytyjska mogła przeciwstawić Niemcom wyłącznie ograniczone środki gospodarcze, choć należało korzystać z tego narzędzia dla podtrzymania wpływów w Rumunii, Grecji, Bułgarii i Jugosławii, jak i innych państwach Europy Środkowej i Południowo-Wschodniej¹¹. Rola Rzeczypospolitej mogła jednak nabrać kluczowego znaczenia, gdyby przeciwdziałanie Londynu w tym regionie przybrało charakter strategicznego wyboru – tym jednak pozostawał stojący z nim w sprzeczności appeasement. Teoretyczne znaczenie Polski w przypadku przewartościowania wytycznych polityki brytyjskiej jeszcze w okresie kryzysu sudeckiego ujmował właśnie w taki sposób Robert Boothby, wówczas makler giełdowy i konserwatywny parlamentarzysta. 17 V 1938 r. pisał on w liście do Chamberlaina, że należy poczynić starania, aby ekspansja gospodarcza Niemiec w Europie Środkowo-Wschodniej nie równała się zbyt dalekiemu

⁸ Co prawda w marcu 1936 r. Chamberlain (jako kanclerz skarbu) oświadczył w Izbie Gmin, że Londyn jest równie zainteresowany bezpieczeństwem zarówno Europy Wschodniej, jak i Zachodniej, lecz miało to wyłącznie charakter deklaracyjny. Zob. M. Kamiński, M.J. Zacharias, *W cieniu zagrożenia. Polityka zagraniczna RP 1918–1939*, Warszawa 1993, s. 190.

⁹ TNA, FO, 371/21674, C.1866/132/18, Memorandum by Sir O. Sargent on the Effects of the Annexation of Austria by Germany on the General European Situation and on British Interests and Policy, 17 III 1938, s. 7. Kontekst przedstawia: R.J.Q. Adams, *British Politics and Foreign Policy in the Age of Appeasement, 1935–1939*, Basingstoke–London 1993, s. 87–88.

¹⁰ A. Garlicka, *Wielka Brytania a Balkany 1935–1939*, Warszawa 2001, s. 187–189. Zob. też: P.N. Hehn, *A Low Dishonest Decade. The Great Powers, Eastern Europe and the Economic Origins of World War II, 1930–1941*, New York–London 2002, s. 189; M. Nurek, *Polityka Wielkiej Brytanii...*, s. 120.

¹¹ TNA, CAB, 24/277/8, Memorandum by Secretary of State for Foreign Affairs (British Influence in Central and South-Eastern Europe), 24 V 1938.

wzmocnieniu politycznemu i wojskowemu¹². Podjęcie takiej rywalizacji przez Londyn podnosiłoby ciężar gatunkowy Polski – zdaniem posła byłaby ona wówczas wśród państw tej części Europy „pod pewnymi względami najbardziej istotna”¹³.

W tym sensie znamieną okazała się reakcja Chamberlaina na posiedzeniu Komitetu Polityki Zagranicznej podczas referowania przez Halifaxa memorandum „British Influence in Central and South-Eastern Europe”. Oświadczył on wówczas, że podniesienie ekonomicznej pozycji Rzeszy w regionie nie musi nieść ze sobą negatywnych reperkusji, a nawet może hamować jej agresywne poczynania¹⁴. Według premiera opanowanie przez Niemcy szlaków komunikacyjnych w Europie Środkowej i Południowo-Wschodniej było mało prawdopodobne. Halifax podkreślał jednak, że gospodarcza kontrakcja była dla państw tej części kontynentu jedynie *point d'appui*, aby Niemcy nie pozostawały dla nich jedyną alternatywą¹⁵. Nie zmieniło to zatem kluczowego brytyjskiego założenia, że ta część kontynentu stanowi naturalny teren ekonomicznej i politycznej preponderancji Niemiec¹⁶.

Charakterystyczne, że 20 czerwca w sprawozdaniu ekonomicznym przesłanym przez Ambasadę RP w Bukareszcie można przeczytać: „Pewne okoliczności wydają się wskazywać na nowe zainteresowanie się kapitału angielskiego południowo-wschodnią Europą. Aktywność ekonomiczna Niemiec w tym rejonie Europy zawsze duża, po przyłączeniu Austrii obudziła czujność kapitału angielskiego, zainteresowanego bardzo żywotnie w eksploatacji bogactw naturalnych Rumunii”¹⁷. Kilka dni wcześniej ambasada przy Dworze św. Jakuba raportowała o kredycie, jaki został zaciągnięty w Londynie przez Turcję, co przynieść miało Wielkiej Brytanii korzyści polityczne¹⁸.

Należy zwrócić uwagę, że stosunki handlowe polsko-brytyjskie rozwijały się zwłaszcza w latach trzydziestych dość pomyślnie. Już w 1931 r. Wielka Brytania zajmowała pierwsze miejsce w Polsce pod względem eksportu, ten

¹² TNA, Treasury (dalej: T), 188/209, Copy of a Letter Sent to the Prime Minister and the President of the Board by Mr Boothby and Communicated by Him Confidentially to Sir R. Vansittart, 17 V 1938, s. 2–3.

¹³ Ibidem, s. 4.

¹⁴ TNA, CAB, 27/623, Cabinet. Committee on Foreign Policy. Conclusions of the Thirtieth Meeting of the Committee held in the Prime Minister's Room, House of Commons on Wednesday, June 1st, 1938, at 5.30 p.m., s. 4–5.

¹⁵ Ibidem, s. 6.

¹⁶ Na ten temat zob. S. Newton, *Profits of Peace. The Political Economy of Anglo-German Appeasement*, Oxford 1996, s. 84, 88–89. Autor przekonująco polemizuje z innym badaczem. Por. S. Newman, *Gwarancje brytyjskie dla Polski. Marzec 1939*, tłum. J. Meysztowicz, tłum. przyp. T. Szafranski, Warszawa 1981.

¹⁷ Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), Ministerstwo Spraw Zagranicznych (dalej: MSZ), 6385, „Bieżące Sprawozdanie Ekonomiczne nr 21/38” W. Ptasznika, 20 VI 1938.

¹⁸ AAN, Instytut Hoovera, Ambasada Polski w Wielkiej Brytanii, 800/330/-/111, E. Raczyński do J. Becka.

stan rzeczy utrzymywał się aż do 1938 r., kiedy palma pierwszeństwa przypadła Niemcom. Z perspektywy Londynu obroty z Warszawą były jednak bardzo niewielkie – na poziomie nie większym niż nieco ponad 1% zarówno pod względem eksportu, jak i importu¹⁹. Polski eksport nosił charakter przede wszystkim rolniczy, z Wielkiej Brytanii importowano zaś głównie towary przemysłowe. Mimo wszystko w latach trzydziestych, jakkolwiek umowy handlowe były bardziej korzystne dla Londynu, kontakty gospodarcze rozwijały się – na ile to możliwe – raczej w pozytywnym kierunku²⁰. Kontrastowało to z pierwszymi latami po odzyskaniu niepodległości, kiedy Polska była dla Zjednoczonego Królestwa – według określenia znawcy problematyki – „typowym partnerem półkolonialnym”²¹.

Podczas dyskusji nad zakresem i charakterem prac Interdepartmental Committee on Central and South-Eastern Europe na posiedzeniu Komitetu Polityki Zagranicznej padł przykład Polski jako państwa domagającego się większych kredytów²². Było to o tyle zastanawiające, że dopiero propozycja Fredericka Leitha-Rossa, który desygnowany został na przewodniczącego Komitetu, zaważyła na włączeniu Rzeczypospolitej do grona państw objętych zainteresowaniem tego organu. W liście do Alexandra Cadogana z 8 VI 1938 r. zwracał on uwagę, że podczas lektury wyżej wspomnianej dyskusji nad memorandum Halifaxa uderzyło go poruszenie tematu Rzeczypospolitej, niefigurującej przecież na przedstawionej liście krajów, które miały zostać objęte ewentualną pomocą²³. W odpowiedzi zastępca Halifaxa przyznał mu rację²⁴. Formalnie Polska znalazła się w ramach działań Interdepartmental Committee on Central and South-Eastern Europe w konkluzji kolejnego posiedzenia Komitetu Polityki Zagranicznej²⁵.

W tym czasie można było mówić o zdecydowanym nasileniu się głosów w brytyjskiej przestrzeni publicznej na rzecz zahamowania niemieckiej

¹⁹ K. Kania, *Stosunki handlowe polsko-angielskie w latach 1918–1939*, „Krakowskie Studia Małopolskie” 2006, nr 10, s. 18–26. Znaczenie dla Polski eksportu do Wielkiej Brytanii podkreślał *ex post* Raczyński. Zob. E. Raczyński, *The British-Polish Alliance. Its Origin and Meaning*, London 1948, s. 6–7.

²⁰ M. Kaliszuk, *Obroty handlowe polsko-brytyjskie w okresie międzywojennym*, w: *Materiały do seminariów z najnowszej historii gospodarczej Polski*, red. J. Kaliński, Z. Landau, cz. 3, Warszawa 1976, s. 43–64.

²¹ *Ibidem*, s. 47.

²² TNA, CAB, 27/623, Cabinet Committee on Foreign Policy. Conclusions of the Thirtieth Meeting of the Committee held in the Prime Minister's Room, House of Commons on Wednesday June 1st, 1938, at 5.30 p.m., s. 11–12.

²³ TNA, T, 188/209, List F. Leith-Rossa do A. Cadogana, 8 VI 1938, s. 3.

²⁴ *Ibidem*, List A. Cadogana do F. Leith-Rossa, 11 VI 1938, s. 2.

²⁵ Zob. TNA, CAB, 27/624, Cabinet. Committee on Foreign Policy. Conclusions of the Thirty-First Meeting of the Committee Held in the Prime Minister's Room, House of Commons, on Thursday, 16th June, 1938, at 4.0 p.m. [5. Conclusions of the Thirtieth Meeting of the Sub-Committee. British Influence in Central and South-Eastern Europe].

ekspansji gospodarczej w środkowej, lecz zwłaszcza południowo-wschodniej części kontynentu – w parlamencie wypowiadali się na ten temat Winston Churchill czy Harold Macmillan²⁶. „The Manchester Guardian” donosił w czerwcu 1938 r., że rozważano projekt wsparcia Polski, Grecji i Rumunii na podobnych zasadach, jak udzielony dopiero, opiewający na 16 mln funtów, kredyt dla Turcji²⁷.

Interesujące, że w pochodzącej z 7 VII 1938 r. notatce Jana Szembeka, wiceministra spraw zagranicznych, można przeczytać, że Wielka Brytania liczyła się z przeprowadzeniem gospodarczych projektów w Europie Środkowo-Wschodniej, w ramach takich planów zaś myślano także o wsparciu dla Polski: „Przed kilku dniami odwiedził amb. Raczyńskiego sir George Bowle, jeden z bardzo poważnych przedstawicieli angielskich sfer gospodarczo-przemysłowych, który sondował możliwość zastąpienia kapitału francuskiego przez kapitał angielski w zakresie finansowania naszych zbrojeń”. A także: „Dla przedstawienia angielskich ofert i zainteresowań przyjechali pp. Merdinger i Zbijewski z ambasady naszej w Londynie. Byli przyjęci przez min. Kwiatkowskiego, który się bardzo pozytywnie ustosunkował do przywiezionych przez nich sugestii angielskich. P. Podoski (kierownik referatu anglosaskiego w Wydziale Zachodnim MSZ) podkreślił, że w tej chwili powstało w Anglii bardzo duże zainteresowanie sytuacją w Europie”. Beck wiązał pewne nadzieje z takimi pomysłami, a 8 lipca Józef Potocki (wicedyrektor Departamentu Politycznego i nacelnik Wydziału Zachodniego Ministerstwa Spraw Zagranicznych) oświadczył, iż minister Eugeniusz Kwiatkowski został już zaangażowany w rozmowy²⁸. Entuzjazm ten nie miał jednak wystarczających podstaw, a i zapewne wkrótce ostudziły go doniesienia, jakie płynęły z ogólnego rozpoznania brytyjskiej polityki gospodarczej w regionie. Wnosić o tym można było na podstawie kolejnych komunikatów z placówki dyplomatycznej w Rumunii. Podczas wizyty Gheorghe’a Tătărescu w Londynie – pomimo podnoszonego przez niego argumentu o konieczności gospodarczego przeciwstawienia się ekspansji niemieckiej – wykluczono bowiem „udzielanie kredytu na wzór pożyczki dla Turcji, wypowiadając się jedynie za zwiększeniem obrotów handlowych z państwami bałkańskimi”²⁹.

Co więcej, polska polityka zagraniczna w czasie kryzysu sudeckiego nie przedstawiała się korzystnie z punktu widzenia interesów brytyjskich. Znamienne, że Richard L. Speaight z Departamentu Centralnego oceniał (wiedząc, że dziennik ten nie jest dobrze odbierany przez władze Rzeczypospolitej), iż

²⁶ D.E. Kaiser, *Economic Diplomacy and the Origins of the Second World War. Germany, Britain, France, and Eastern Europe, 1930–1939*, New Jersey 1980, s. 248.

²⁷ TNA, FO, 371/22343, R6007/94/67, Wycinek z artykułu „Manchester Guardian” (1 VI 1938 r.), „Use or Abuse of British Credit Proposal for Central Europe?”.

²⁸ *Diariusz i teki Jana Szembeka (1935–1945)*, t. IV, oprac. J. Zarański, Londyn 1972, s. 210–213.

²⁹ AAN, MSZ, 6385, „Bieżące Sprawozdanie Ekonomiczne nr 24” W. Ptasznika, 22 VII 1938.

artykuł, który ukazał się 17 VIII 1938 r. na łamach „The Manchester Guardian”, syntetycznie podsumowywał, co FO chciałoby przekazać Warszawie. W tekście tym padała teza, że ewentualne wymazanie Czechosłowacji z mapy Europy pogorszy tylko sytuację Rzeczypospolitej i jakkolwiek nie można od niej obecnie oczekiwać, aby ryzykowała konflikt z Niemcami, byłoby w jej interesie, aby porzuciła dotychczasowe nastawienie wobec Pragi, gdyż służy ono jedynie zaostrzeniu sytuacji, a konflikt zbrojny przynosząc katastrofę Europie, ściągnąłby ją również na Polskę³⁰.

Ta percepcja przekładała się siłą rzeczy na – i tak z góry niezakreślone na większą skalę – projekty udzielenia wsparcia finansowego Warszawie. Już na pierwszym posiedzeniu Interdepartmental Committee on Central and South-Eastern Europe Sargent (pełniący funkcję wiceprzewodniczącego) uznał, że z politycznego punktu widzenia starania na rzecz Polski nie przyniosą rezultatów: „Można uznać, że ona [Polska] dobiła już targu z Niemcami, dlatego on nie uważa za prawdopodobne, że jakiegokolwiek środki pomocy z tego kraju spowodowałyby zwrot w obecnej polityce Becka. Propozycje pomocy dla Polski powinny być zatem według niego rozpatrywane wyłącznie na handlowych podstawach”³¹. W dalszej części dyskusji przedstawiciel Export Credits Guarantee Department nawiązywał do wzmiankowanej w diariuszu Szembeka wizyty Wiesława Zbijewskiego i Zygmunta Merdingera w Warszawie, gdzie mieli przedstawić wstępne memorandum tego departamentu na temat Polski. Zalecał zatem oczekiwanie na ich powrót przed ostatecznym podjęciem decyzji, niemniej z kontekstu dyskusji nie wynikało, aby Polska mogła liczyć na proponowane w pierwotnych sugestiach wsparcie³².

Interesujące światło na ten temat rzuca polska dokumentacja. Do pierwszego posiedzenia Interdepartmental Committee odnosił się w korespondencji z 7 VII 1938 r. Merdinger, zwracając uwagę, że według jego informacji „sprawa ułatwienia Polsce dodatkowego eksportu do krajów Imperium Brytyjskiego” miała być podniesiona w związku z „projektowanym kredytem”, który wynosić powinien 10 mln funtów. Członkom Interdepartmental Committee dostarczyć miano m.in. sprawozdanie o zdolnościach kredytowych Rzeczypospolitej (o pozytywnym wydźwięku), jak i list Boothby’ego do Chamberlaina, a plan udzielenia kredytów popierany miał być także przez Roberta Hudsona (sekretarza stanu ds. handlu zamorskiego), zamierzającego z tego powodu wybrać się do Polski. W związku z tym „Rząd polski udzieli całkowitego poparcia

³⁰ TNA, FO, 371/21809, C8594/2470/55, Wycinek artykułu „Poland and the Czechs” z „Manchester Guardian”, 17 VIII 1938; ibidem, C8594/2470/55, List R. Speaighta do R. Hankeya, 27 VIII 1938.

³¹ Ibidem, 371/22343, R6473/94/67, Interdepartmental Committee on Economic Assistance to Central and South-Eastern Europe. Minutes of the 1st Meeting of the Committee held on July 1st, 1938, s. 5.

³² Ibidem, s. 6–7. Pomimo poszukiwań w aktach Export Credits Guarantee Department w londyńskim The National Archives memorandum tego nie udało się odnaleźć.

mającej powstać anglo-polskiej kompanii, która plasowaniem dodatkowego eksportu się zajmie”³³. Merdinger zaznaczał przy tym, że Wielka Brytania pragnie odebrać temu działaniu „w zupełności posmak polityczny”, dlatego „wszystkie ewentualne kredyty udzielane będą za pośrednictwem Export Credit[s] Guarantee Department”³⁴. Strona polska znalazła się jednak w posiadaniu wspomnianego listu Boothby’ego z 17 V 1938 r. – wiedziała zatem, że kontekst akcji Londynu ma znamiona polityczne³⁵. W dodatku, jak donosił 7 VI 1938 r. na podstawie swoich rozmów Zbijewski, „pewne sfery angielskie zaniepokojone są postępem ekspansji gospodarczej, jaką Niemcy w ostatnich czasach rozwijają w krajach Europy centralnej i wschodniej. Jedynym czynnikiem, jaki skutecznie można im przeciwstawić w tej dziedzinie są kredyty, które trzeba udzielać krajom zainteresowanym. Polska zajmuje przez swoją sytuację geograficzną i siłę wojskową położenie kluczowe i dlatego musi być traktowana z wyjątkową troskliwością”. Ponadto list Boothby’ego miał zostać określony przez Chamberlaina jako „prawdziwie znakomity”³⁶. Doniesienia te – jak już na to wskazywałem – były jednak zbyt optymistyczne w zestawieniu z dokumentacją brytyjską.

Co interesujące, Polska starała się podkreślać, iż pogłębienie współpracy gospodarczej przenieść się może na korzyści polityczne. Pod koniec lipca 1938 r. sugerował to Wiesław Domaniewski, dyrektor Departamentu Obrotu Pieniężnego Ministerstwa Skarbu, a Zbijewski wręcz stwierdzał, że w razie wybuchu wojny Rzeczpospolita stanie po stronie Londynu³⁷. Podczas sierpniowej wizyty Alfreda Duffa Coopera, pierwszego lorda admiralicji, w Gdyni doszło do jego spotkania z Józefem Beckiem. Wtedy też szef polskiej dyplomacji zgodził się, że *status quo* w Europie Środkowej nie powinien zostać zmodyfikowany rozwiązaniem siłowym. Deklaracja ta wyraźnie zainteresowała lorda Halifaxa, co stało się nawet asumptem do rozważenia złożenia przez niego wizyty w Warszawie w najbliższym czasie. Inną formą podniesienia znaczenia politycznego w Polsce miała być rozważana po tej wizycie kwestia udzielenia Warszawie pożyczki materiałowej w wysokości 5 mln funtów³⁸.

Jeszcze 8 IX 1938 r. w niepodpisanej wiadomości do Ministerstwa Skarbu podkreślano, iż Wielka Brytania chce dążyć do zacieśnienia stosunków handlowych z Polską (w tym kontekście pojawiało się znów nazwisko Boothby’ego, ponoć wezwanego w tej sprawie przez Chamberlaina), a w Londynie – pomimo

³³ AAN, Instytut Hoovera, Ambasada Polski w Wielkiej Brytanii, 800/330/-/47, Z. Merdinger do ministra przemysłu i handlu, 7 VII 1938.

³⁴ Ibidem.

³⁵ Kopię listu można znaleźć w teczce: ibidem, 800/330/-/12.

³⁶ Ibidem, W. Zbijewski do Departamentu II Ministerstwa Skarbu, 7 VI 1938.

³⁷ Na temat tych wypowiedzi zob. M. Rodzik, *Polska a Wielka Brytania. Od kryzysu sudeckiego do 15 marca 1939 roku*, Warszawa 2019, s. 106.

³⁸ Więcej zob. M. Nurek, *Wizyta Alfreda Duff-Coopera w Gdyni i Gdańsku w sierpniu 1938 roku*, „Dzieje Najnowsze” 1989, nr 1, s. 74.

negatywnego usposobienia części członków Interdepartmental Committee – panować miała „przychylna atmosfera polityczna” wobec Warszawy³⁹. Do dokumentu została załączona notatka pierwszego sekretarza Ambasady RP w Londynie Romana Michałowskiego, w której konkludował:

W łonie gabinetu panuje zgodne przekonanie, że sytuacja polityczna wymaga zwrócenia uwagi na możliwości uchronienia Europy środkowej, wschodniej i południowo-wschodniej od wyłącznego wpływu i promieniowania gospodarczego Niemiec. Nie chodziłoby tu o zupełne wyrugowanie Niemiec z tych części Europy, a jedynie o ustalenie dementów, któreby krajom Europy umożliwiły zachowanie „niezależności” gospodarczej w stosunkach swych z Niemcami. Pogląd taki jest w całej pełni podzielony przez Premiera. W łonie gabinetu dyskutuje się możliwości uaktywnienia odcinka Polskiego i Rumuńskiego⁴⁰.

Do takich dyskusji w tym czasie na posiedzeniach gabinetu brytyjskiego nie doszło, a sam Chamberlain wobec projektów wsparcia gospodarczego o charakterze politycznym zachowywał nadal dystans. Tymczasem ujawniło się poważne pogorszenie stosunków na linii Warszawa–Londyn w rezultacie wysunięcia przez Polskę na początku trzeciej dekady września żądań wobec Czechosłowacji, tj. realizacji klauzuli najwyższego uprzywilejowania (przyznanie mniejszości polskiej takich samych koncesji, jakie uzyskać miała mniejszość niemiecka), a potem ultimatum wobec Pragi w sprawie cesji Zaolzia⁴¹.

Jak pisał w dzienniku Raczyński, wskutek odrzucenia brytyjskiej mediacji⁴² i zajęcia Zaolzia w Londynie „cały teren staje się w stosunku do nas zimny i wrogi”⁴³. Nie ulegało wątpliwości, że dążenie Becka do traktowania ultimatum jako formy sprzeciwu wobec decydowania o bezpośrednio interesującym Polskę regionie za jej plecami⁴⁴ nie spotkało się z oczekiwaną reakcją w Zjednoczonym Królestwie. Charakterystyczne, że gdy w korespondencji

³⁹ AAN, Instytut Hoovera, Ambasada Polski w Wielkiej Brytanii, 800/330/-/47, Wiadomość do Departamentu II Ministerstwa Skarbu (na ręce Dyrektora W. Domaniewskiego), 8 IX 1938.

⁴⁰ Ibidem, Notatka I Sekretarza Ambasady R.P. w Londynie – p. R. Michałowskiego, 7 IX 1938. Co ciekawe, jeszcze 21 IX 1938 r. projekt zacieśnienia stosunków handlowych z Polską podnosił w tym sensie znów Robert Boothby w rozmowach m.in. z przedstawicielem Export Credits Guarantee Department w Genewie, wskazując: „Podstawę koncepcji stanowiło zorganizowanie eksportu z różnych państw jako bazę kredytów eksportowych z Wielkiej Brytanii”. Szczególnie miejsce w tych planach zajmować miały m.in. Polska, Rumunia i Grecja, które według notatki można było jeszcze uratować od podporządkowania się Niemcom. TNA, T, 188/209, Note of Talks with Mr. Boothby. Wednesday, 21st September, United Kingdom Delegation (Geneva).

⁴¹ M. Kornat, *Polityka zagraniczna Polski 1938–1939. Cztery decyzje Józefa Becka*, Gdańsk 2012, s. 313.

⁴² Zob. T. Piszczkowski, *Anglia a Polska 1914–1939 w świetle dokumentów brytyjskich*, Londyn 1975, s. 413.

⁴³ E. Raczyński, *W sojusznicy Londynie*, Londyn 1997, s. 22.

⁴⁴ Zob. *Monachium 1938. Polskie dokumenty dyplomatyczne*, oprac. Z. Landau, J. Tomaszewski, Warszawa 1985, dok. 446.

z Churchillem – a zatem politykiem zainteresowanym sprawami zagranicznymi – Raczyński tłumaczył posunięcie Rzeczypospolitej jako manifestację niezgody na reinkarnację projektu paktu czterech, Brytyjczyk prosił FO o dodatkowe wyjaśnienie, nie rozumiejąc oczywiście dla strony polskiej porównania⁴⁵. Ponadto polska polityka zwłaszcza w okresie pomonachijskim interpretowana była nieraz skrajnie niezgodnie z rzeczywistością. Przykładowo w liście z 20 X 1938 r. do jednego z głównych przeciwników appeasementu w wydaniu monachijskim Paul Reynaud, wówczas poseł Izby Deputowanych, posuwał się wręcz do spekulacji, że Polska stanie się państwem kadłubowym, zależnym od Berlina i wprzęgniętym w system polityki antyradzieckiej⁴⁶. Pomimo ujawnienia się także w Wielkiej Brytanii podobnych obaw w ocenie o znaczeniu strategicznym z listopada 1938 r. można było jednak wysnuć wnioski, że Polska znajdzie się w grupie państw, które w razie wybuchu wojny zachowają neutralność, a sympatie w Rzeczypospolitej (podobnie jak w Jugosławii) wobec stron konfliktu będą początkowo podzielone⁴⁷.

Jakkolwiek zatem na poziomie odbioru przez Wielką Brytanię ultimatum w sprawie Zaolzia należy mówić o porażce, to na poziomie motywacji i zagrożenia, jakie przedstawiał sposób podejmowania decyzji za sprawą konferencji monachijskiej, zostało ono odczytane przez polską służbę dyplomatyczną trafnie. Komentując niepowodzenie brytyjskiej akcji mediacyjnej (zanim jeszcze żądania polskie zostały przyjęte przez Pragę), Sargent zauważał, że konsekwencją powinno być właśnie skonsultowanie się z Hitlerem – zgodnie z brytyjsko-niemiecką deklaracją podpisaną po Monachium – jak i prawdopodobnie z Benitem Mussolinim⁴⁸. Potwierdzenie tego sposobu myślenia znaleźć można w niepodpisanej notatce w papierach Wilsona, pochodzącej najprawdopodobniej z drugiej połowy września 1938 r.: „Jedną z możliwości byłoby przeprowadzenie konferencji czterech mocarstw – Wielkiej Brytanii, Francji, Niemiec i Włoch, aby zmierzyć się z obecną sytuacją międzynarodową. Celem mogłoby być zarówno poszukiwanie rozwiązania problemu Czechosłowacji, jak – szerzej – przedyskutowanie ułożenia wszystkich pozostałych problemów i roszczeń”⁴⁹.

⁴⁵ Dokumentacja na ten temat wraz z listem Raczyńskiego z 5 X 1938 r. do Churchilla i wyjaśnieniem FO z 24 października zob. Churchill Archives Centre, Cambridge, teczka 2/322.

⁴⁶ Ibidem, List P. Reynaud do W. Churchilla, 20 X 1938, s. 2. Strona niemiecka po zakończeniu kryzysu sudeckiego była świadoma, że sytuacja Polski na arenie międzynarodowej uległa osłabieniu. W grudniu 1938 r. podkreślał to ambasador Rzeszy w Londynie. Zob. S. Żerko, *Polen, die Sudetenkrise und die Folgen von München*, w: *Das Münchener Abkommen von 1938 in europäischer Perspektive*, red. J. Zarusky, M. Zuckert, München 2013, s. 377.

⁴⁷ TNA, CAB, 56/4, CID, Joint Intelligence Sub-Committee (dalej: JISC), Appreciation for a European War. Political Setting. Annex. Appreciation of the Situation in the Event of War in April 1939 (Draft), 16 XI 1938, s. 6.

⁴⁸ TNA, FO, 317/21569, C11457/2319/12, Komentarz O. Sargenta do noty R. Speaighta „Polish Ultimatum to Czechoslovakia”, 1 X 1938.

⁴⁹ TNA, T, 273/404, Niedatowana i niepodpisana notatka zatytułowana „Four-Power Conference”.

Jednym z państw, jak wynika z dalszej części notatki, które sprzeciwiałyby się takiemu scenariuszowi, byłaby Polska – tak ze względu na wyłączenie z systemu państw decyzyjnych, jak i możliwości odgórnego postanowienia o rewizji jej granic. Jak wiadomo, konferencja monachijska ograniczyła się wyłącznie jednak do rozwiązania problemu czechosłowackich Sudetów.

Niezależnie od tego w analizach urzędników FO zaraz po zakończeniu kryzysu pojawiała się myśl, że Wielka Brytania powinna zrezygnować z większego zaangażowania w Europie Środkowo-Wschodniej, a już na pewno dążyć do uniknięcia sytuacji, w której w wyniku konfliktu polsko-niemieckiego lub niemiecko-sowieckiego zostałaby wciągnięta do wojny⁵⁰. Jak zauważano w dokumencie przesłanym Komitetowi Obrony Imperialnej, prawdopodobieństwo takie nie było zbyt wysokie, gdyż Francja – pomimo zaciągniętych zobowiązań – nie podjęłaby działań zbrojnych bez pewności, że jej śladem podąży partner z drugiej strony kanału La Manche⁵¹.

Inna sprawa, że w FO nadal pojawiały się rozważania nad możliwością utrzymania po części wpływów w Polsce za pomocą środków gospodarczych – były one jednak wówczas obarczone nie tylko świadomością zmiany układu sił w regionie, ale i pogorszoną opinią o Rzeczypospolitej. Sargent w korespondencji z ambasadorem brytyjskim w Polsce zaznaczał przy tym, że korzystne jest dążenie do wspierania podmiotowości Warszawy między Niemcami a Związkiem Radzieckim⁵². FO nie dysponowało jednak wystarczającym polem manewru, aby silniej oddziaływać na politykę Rzeczypospolitej. Przykładowo podczas zebrania w Treasury pod koniec 1938 r. poruszono również temat kredytów na elektryfikację w Polsce, mówiąc jednak o stosunkowo niewielkiej uzupełniającej kwocie – 200 tys. funtów. Poparcie dla samego projektu nie skutkowało natomiast lobbowaniem za rozważeniem przeznaczenia na ten cel większych, dodatkowych środków⁵³.

⁵⁰ D. Lammers, *From Whitehall after Munich. The Foreign Office and the Future Course of British Policy*, „The Historical Journal” 1973, t. XVI, nr 4, s. 831–856.

⁵¹ TNA, CAB, 56/4, CID, JISC, Annex, Appreciation of the Situation in the Event of War, 16 XI 1938, s. 2.

⁵² TNA, FO, 371/21573, C13549/2319/12, O. Sargent do H. Kennarda, 3 XII 1938. Nie skupiając się na samych rozmowach polsko-brytyjskich o charakterze ściśle gospodarczym na temat zwiększenia obrotów handlowych i kredytów inwestycyjnych, podkreślić warto, jak wpływała na nie pomonachijska atmosfera polityczna. Zbijewski pisał: „Opinia tutejsza podzieliła się wyraźnie na dwa obozy – jedni, którzy w interesy z tą częścią Europy niezupełnie wierzą, ale chcieliby coś zrobić dla względów politycznych. Drudzy – są absolutnie przeciwni interesom dla względów politycznych, ale chcieliby interesy handlowe angielskie rozszerzyć. Nasi przyjaciele należą do pierwszej grupy – słabość ich polega na braku koncepcji. Gdyby mogli swoje idee poprzeć motywami politycznymi sprawa byłaby już dawno załatwiona. Niestety użycie argumentów politycznych wykluczyłoby od razu możliwość zrobienia jakiegokolwiek interesu, gdyż napotkałoby na zdecydowany opór z góry”. AAN, Instytut Hoovera, Ambasada Polski w Wielkiej Brytanii, 800/330-/47, W. Zbijewski do Pana W. Mohla, Naczelnika Wydziału Ministerstwa Skarbu, 17 XI 1938.

⁵³ TNA FO, 371/21799, C14073/67/55, Komentarz do raportu H. Kennarda z 15 XI 1938 r. autorstwa F. Ashtona-Gwatkina [?], 8 XII 1938.

Należy przy tym pamiętać, że nawet jeśli akcje polityczne Rzeczypospolitej – niepodkopane zajęciem Zaolzia – stałyby w tym czasie w Zjednoczonym Królestwie wyżej, szanse na poważne wsparcie byłyby dalece niesatysfakcjonujące. Dla porównania można dodać, że kiedy w lutym 1939 r. uprawomocniono przyznanie politycznych kredytów w Europie Środkowo-Wschodniej i Południowej, ograniczyły się one do 2 mln funtów dla Rumunii i miliona dla Grecji – dalsze wzmacnianie tych państw przed zbyt daleko idącą zależnością od Niemiec polegać miało na próbach zwiększenia importu i skali brytyjskich inwestycji⁵⁴. Zawsze też niechętnie na angażowanie brytyjskich środków ponad komercyjnie uzasadnione zyski spoglądało Treasury, zdające sobie sprawę z pogarszającego się położenia ekonomicznego Wielkiej Brytanii nadrabiającej braki w wyścigu zbrojeń. Dopiero w 1939 r. perspektywa wojny zaczęła spychać obawę przed krachem finansowym na drugi plan⁵⁵. A i to w zakresie bardziej zaawansowanego, własnego programu zbrojeniowego – na większą pomoc finansową dla sojuszników brakowało z punktu widzenia Zjednoczonego Królestwa środków, czego przykład stanowią starania Rzeczypospolitej o kredyty, już po zbliżeniu politycznym między oboma państwami⁵⁶.

Stopniowo jednak polityczne warunki dla poprawienia relacji między Warszawą a Londynem poprawiały się⁵⁷. Na przełomie 1938 i 1939 r. w związku ze

⁵⁴ Wymieniając te liczby, tak właśnie określił je brytyjski historyk – *political credits*. Zob. D.C. Watt, *How War Came. The Immediate Origins of the Second World War, 1938–1939*, New York 1989, s. 90.

⁵⁵ G.C. Peden, *British Rearmament and the Treasury, 1932–1939*, Edinburgh 1979, s. 149, 179.

⁵⁶ Ostatecznie do wybuchu wojny polsko-niemieckiej Wielka Brytania udzieliła Polsce jedynie kredytów materiałowych w wysokości 8 163 300 funtów. Było to o wiele poniżej oczekiwań Warszawy. Najbardziej szczegółowa analiza tego wątku w literaturze zob. W. Mazur, *Lot ku burzy. Polska w przygotowaniach mocarstw Zachodu do wojny powietrznej. Marzec–sierpień 1939 roku*, Kraków 2017, s. 239 i n. W starszej historiografii zbyt duży nacisk kładziono na łączenie niesatysfakcjonujących Polskę rokowań finansowych z tendencjami appeasementu w polityce Londynu. Zob. J. Linowski, *Polsko-brytyjskie rokowania finansowe oraz narady reprezentacji naczelnego dowództwa wojsk obu państw latem 1939 roku*, „Dzieje Najnowsze” 1979, nr 3, s. 114. Niewątpliwie tendencje takie miały miejsce, lecz zanim jeszcze skryształizowała się „na nowo” polityka brytyjska wobec Polski, w notatce FO z 3 kwietnia (a zatem dzień przed rozpoczęciem wizyty Becka) stwierdzano, że Rzeczpospolita otrzymać będzie mogła najprawdopodobniej jedynie część kwoty z puli 10 mln funtów, które winny zostać przeznaczone na „polityczne kredyty”. TNA, FO, 371/23129, C5086/27/55, Colonel Beck’s Visit [minuta Rogera Makinsa, 3 IV 1939]. Notatka bazowała przypuszczalnie na decyzji o „niekomercyjnych kredytach” z grudnia 1938 r. Zob. T.C. Imlay, *Facing the Second World War. Strategy, Politics, and Economics in Britain and France, 1938–1940*, Oxford–New York 2003, s. 94. Jakkolwiek zatem nieporuszenie przez szefa polskiej dyplomacji kwestii pomocy finansowej w Londynie okazało się błędem, to przesadny jest wyrażony przez jednego z badaczy sąd, jakoby trudności w uzyskaniu kredytów „były w dużym stopniu następstwem dumy Becka”. Zob. H. Jackiewicz, *Brytyjskie gwarancje dla Polski w 1939 roku*, Olsztyn 1980, s. 191.

⁵⁷ Po Monachium inicjatywa zbliżenia wyszła ze strony Polski – dobrym tego przykładem jest rozmowa Raczynskiego z Halifaksem z 18 X 1938 r. Zob. M. Kornat, *Polityka zagraniczna Polski...*, s. 314.

styczniowym posiedzeniem Komitetu Trzech Ligi Narodów (reprezentowanego przez Wielką Brytanię, Francję i Szwecję, w którego gestii znajdowały się sprawy Wolnego Miasta Gdańska) Londyn przychylił się do postulowanego przez Rzeczpospolitą utrzymania urzędu Wysokiego Komisarza Ligi Narodów w Gdańsku, choć wprowadzenie w Wolnym Mieście w listopadzie 1938 r. ustawodawstwa norymberskiego wydawało się prowadzić do odwrotnego posunięcia. Także w tym okresie Polska podsunęła pomysł wizyty Becka na Wyspach – zrealizowany ostatecznie na początku kwietnia 1939 r. w zmienionych realiach politycznych⁵⁸.

W tym czasie Polska – po przedstawieniu 24 października, wysuwanych w dużej części wcześniej, w pełnej formie postulatów tworzących ofertę niemiecką zmierzającą, obok wybudowania eksterytorialnego połączenia komunikacyjnego przez polskie Pomorze i włączenia Gdańska, do podporządkowania Rzeczypospolitej polityce Rzeszy⁵⁹ – zaczynała odczuwać większą potrzebę dialogu politycznego z mocarstwami zachodnimi. Znamienne, że jeszcze 23 XII 1938 r. Howard Kennard pisał do Sargenta o rozmowie z Beckiem, podczas której polski minister podniósł problem bliższej współpracy między polską a brytyjską flotą. Ważne było w tym kontekście wrażenie odniesione przez przedstawiciela Zjednoczonego Królestwa, że Polakom wyraźnie zależy na odbudowie dobrych relacji z Londynem z uwagi na możliwe powikłania w relacjach z Niemcami⁶⁰.

Jednocześnie rosnące, choć powolnie, zainteresowanie Wielkiej Brytanii ewentualnym wykorzystaniem atutów, jakie w rozgrywce z Hitlerem mogła przedstawiać Polska, niemal od razu – co charakterystyczne – przejawiało się równocześnie na płaszczyźnie gospodarczej. Świadczył o tym list skierowany przez Speaighta z Departamentu Centralnego do Export Credits Guarantee Department, w którym podkreślał, że zdaniem jego przełożonego, Williama Stranga, organ ten powinien uzyskiwać kopie ważniejszych telegramów politycznych z Polski z uwagi na jej rosnące znaczenie w Europie⁶¹. Należy przy tym pamiętać, że jakkolwiek nasza ambasada przy Dworze św. Jakuba dostrzegła ewolucję polityki brytyjskiej pod koniec 1938 i w pierwszych miesiącach 1939 r. (coraz bardziej zaawansowany proces dozbrojenia, postępująca zmiana

⁵⁸ Cała analiza zob. A.M. Cienciała, *Minister Józef Beck i ambasador Edward Raczyński a zbliżenie polsko-brytyjskie w okresie październik 1938 – styczeń 1939*, w: *Z dziejów polityki i dyplomacji polskiej. Studia poświęcone pamięci Edwarda hr. Raczyńskiego Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej na wychodźstwie*, red. H. Bułhak i in., Warszawa 1994, s. 348–361.

⁵⁹ Szczegółowo zob. S. Żerko, *Stosunki polsko-niemieckie 1938–1939*, Poznań 2020, s. 116–123. Rozmowy Becka w Berchtesgaden i Monachium na początku stycznia 1939 r. skłoniły go do poszukiwania większego zacieśnienia kontaktów z mocarstwami zachodnioeuropejskimi. W tym czasie zapadła prawdopodobnie decyzja na Zamku, że w razie gdyby sprawy doszły do ostateczności, Polska będzie gotowa na wojnę z Niemcami. Ibidem, s. 185–198. Zob. też: M. Kornat, M. Wołos, *Józef Beck. Biografia*, Kraków 2021, s. 653–657.

⁶⁰ TNA, FO, 371/23129, C27/27/55, List H. Kennarda do O. Sargenta, 23 XII 1938.

⁶¹ Ibidem, 371/23135, C123/123/55, Foreign Office Minute (R.L. Speaight), 4 I 1939.

nastrojów społecznych w kierunku antyniemieckim czy zbliżenie polityczne między Paryżem a Londynem⁶²), to zdawano sobie sprawę, iż nadal wahadło w polityce brytyjskiej przechylało się na korzyść appeasementu.

Ten dualizm polityki Zjednoczonego Królestwa syntetycznie wyraził Clifford Norton, brytyjski chargé d'affaires w Warszawie, pod koniec lutego 1939 r. Na pytanie Michała Łubińskiego, dyrektora gabinetu Becka, czy Europa Środkowa i Wschodnia nadal pozostaje w orbicie zainteresowań Londynu, odpowiedział, że pozytywnym tego świadectwem jest zbliżająca się wizyta Hudsona w Warszawie⁶³. Jednocześnie jednak zaznaczył, że punkt ciężkości polityki brytyjskiej położony będzie na rzecz appeasementu⁶⁴. Charakterystyczna w tym kontekście na rzecz zmiany akcentów była dopiero wiadomość Cadogana do Kennarda z 16 marca – dzień po złamaniu przez Hitlera układu monachijskiego – w której notował, że planowana wizyta Becka w Londynie zaczyna nabierać rosnącego znaczenia⁶⁵.

Andrew Roberts w biografii lorda Halifaxa doszedł do wniosku, że początków zmian w polityce brytyjskiej można doszukiwać się pod koniec 1938 r. Świadczyć miało o tym poparcie lorda Halifaxa dla pomysłu zmanifestowania państwom Europy Południowo-Wschodniej, że Wielka Brytania nie zamierza pozostawiać ich na łaskę dominacji niemieckiej i – przynajmniej częściowo – chce utrzymać swoje wpływy w regionie. W ten sposób różnice między premierem Chamberlainem, obawiającym się tworzenia poczucia dążności do „okrażania” Niemiec, a sekretarzem stanu ds. zagranicznych uległy pogłębieniu, torując przy tym drogę do zaciągnięcia przez Londyn zobowiązań na wschód od Niemiec na wiosnę następnego roku⁶⁶.

⁶² Zob. M. Rodzik, *Appeasement a dobrojenie. Pomonachijska polityka brytyjska w opinii polskiej służby dyplomatycznej (październik 1938 r. – marzec 1939 r.)*, „Dzieje Najnowsze” 2017, nr 2, s. 249–271.

⁶³ Hudson miał odwiedzić Berlin, Warszawę, Moskwę, Helsinki i Sztokholm. Zob. *Polskie Dokumenty Dyplomatyczne 1939 styczeń–sierpień*, red. S. Żerko, współpr. P. Długolecki, Warszawa 2005, dok. 64. Do wizyty w Niemczech ostatecznie nie doszło. Zob. M. Nurek, *Great Britain and the Baltic in the Last Months of Peace, March–August 1939*, w: *The Baltic and the Outbreak of the Second World War*, red. J. Hiden, T. Lane, Cambridge 1992, s. 24–25.

⁶⁴ TNA, FO, 371/23148, C2685/1321/55, Notatka C.J. Nortona (sporządzona 24 II 1939 r.) załączona do telegramu H. Kennarda, 27 II 1939.

⁶⁵ Ibidem, C3044/1321/55, Cadogan do Kennarda, 16 III 1939. Interesujący wniosek o bezpośredniej drodze do gwarancji brytyjskich w tym czasie wysunął ze swojej analizy Christopher Hill. Autor uznał, że gabinet pojmowany jako całość nie brał udziału w wykoncypowaniu tego projektu, który narzucony został przede wszystkim przez Halifaxa i Chamberlaina. Zob. Ch. Hill, *Cabinet Decisions on Foreign Policy. The British Experience, October 1938 – June 1941*, Cambridge 1991, s. 18–47.

⁶⁶ A. Roberts, op. cit., s. 184. We Francji ścierały się z kolei wizje polityczne stronnictwa „miękkich” i „twardych”. Koncepcja tej drugiej opcji – w dużej mierze dzięki skutecznej grze Alexisa Légera, sekretarza generalnego na Quai d’Orsay – polegająca na zachowaniu oparcia przynajmniej w wymiarze politycznym w Europie Środkowej, a zatem utrzymaniu

Inaczej rozkładał akcenty Donald Lammers, konkludując, że gwarancje dla Rumunii i Polski nie znajdowały antecedenencji w kalkulacjach FO z jesieni 1938 r.⁶⁷ Jak wynika z ustaleń Anity Prażmowskiej, podczas jesieni i zimy 1938 r. rola, jaką Polska odgrywać mogła w polityce brytyjskiej, dyskutowana była przede wszystkim w kręgach specjalistów w FO. W rezultacie dochodzono do wniosku, że Wielka Brytania – dysponując niewystarczającymi środkami działania w regionie – nie miała korzyści we wzmacnianiu Polski, choć paradoksalnie ograniczone podtrzymanie wpływów gospodarczych (podobnie jak w Europie Południowo-Wschodniej) pozostawało w jej interesie politycznym – opinia ta nie przekładała się jednak na konkretne decyzje, które zapaść mogły na szczeblu brytyjskiego gabinetu⁶⁸.

Pogląd Roberta nie jest jednak bezpodstawny – nawet jeśli gwarancje brytyjskie dla Polski nie mogły dojść do skutku bez złamania układu monachijskiego przez Hitlera, to proces zmian w polityce Londynu na ich rzecz rozpoczął się na dobre nawet wcześniej niż we wskazanym przez tego historyka okresie. Jakkolwiek w czasie kryzysu sudeckiego troska o uniknięcie konfliktu brała górę nad obawami o wzmocnienie Rzeszy w wyniku ewentualnej ekspansji w Europie Środkowej i Południowo-Wschodniej⁶⁹, nie zmieniało to faktu, że mimo wszystko Londyn próbował ograniczyć rozszerzenie strefy wpływów Berlina na tym obszarze.

W razie rewizji założeń Zjednoczonego Królestwa Rzeczpospolita stawała się bardzo istotna z politycznego punktu widzenia. Nawet jeśli część brytyjskiego establishmentu – zwłaszcza Chamberlain – pozostawała oddana pokojowemu uregulowaniu sporu na linii Berlin–Warszawa z korzyścią dla Niemiec⁷⁰,

sojuszu z Polską, skryształizowała się już pod koniec 1938 r. Marzec 1939 r. – uruchamiając zmianę polityki brytyjskiej – był z punktu widzenia „twardych” okazją do wyciągnięcia konsekwencji z tych założeń dla Francji. M. Gmurczyk-Wrońska, *Polska – niepotrzebny aliant Francji? Francja wobec Polski w latach 1938–1944*, Warszawa 2003, s. 62. Ważne uwagi o charakterze metodologicznym na temat roli Légera we francuskiej polityce zagranicznej zob. *ibidem*, s. 19–23.

⁶⁷ D. Lammers, *op. cit.*, s. 856.

⁶⁸ A.J. Prażmowska, *Britain, Poland and the Eastern Front, 1939*, Cambridge 1987, s. 29–30. Badaczka zwróciła uwagę na obszerną wersję memorandum Komitetu Obrony Imperialnej z 20 II 1939 r., gdzie ewentualnemu teatrowi działań wojennych w Europie Wschodniej w wojnie przeciw Niemcom poświęcono tylko stronę – zakładając, że bezpośrednia pomoc, poza ograniczonymi akcjami ofensywnymi Francji, nie jest możliwa. *Ibidem*, s. 20–21. Warto uzupełnić, że w innym fragmencie dokumentu nie wykluczano presji wojskowej na morzu dla odciążenia potencjalnego frontu wschodniego. Pierwsza wersja memorandum (z niezmienionymi wątkami dotyczącymi Polski) zob. TNA, CAB, 53/44, Draft European Appreciation, 1939–1940, 26 I 1939.

⁶⁹ M. Newman, *The Origins of Munich. British Policy in Danubian Europe, 1933–1937*, „The Historical Journal” 1978, t. XXI, nr 2, s. 371–386.

⁷⁰ Zob. np.: A.M. Cieniałą, *Polska w polityce brytyjskiej i francuskiej w 1939 roku. Wola walki czy próba uniknięcia wojny?*, „Zeszyty Historyczne” 1986, z. 75, s. 152–183. Warto zauważyć, że w miarę upływu czasu autorka wyraźnie zaostrzyła swój sąd na temat

to wiosną 1939 r. Rzeczpospolita była kluczem do sytuacji w regionie: zapewniając otworzenie drugiego frontu⁷¹, choć nie mogło przełożyć się to na jej znaczenie strategiczne z punktu widzenia brytyjskich interesów imperialnych⁷². Tym bardziej że trwałość drugiego frontu zależeć miała od przynajmniej przyjaznej neutralności ZSRR – w aspekcie wojskowym kluczowej. Tak ujmował to lord Halifax w lipcu 1939 r., odnosząc się do negocjacji z Moskwą:

[...] byłoby wskazane, o ile dało się to przeprowadzić, pozyskać sowiecką pomoc przed podjęciem zobowiązania wobec Polski. Myślę jednak, że umyka fakt, iż nasze zobowiązanie zostało udzielone w sposób nagły, aby sprostać wytworzonej natychmiastowo krytycznej sytuacji. I że bez tego zobowiązania nasza pozycja w Europie Wschodniej mogłaby zostać nieodwracalnie utracona⁷³.

Nie było to nową oceną, gdyż teza o konieczności wsparcia ewentualnego „polskiego” frontu, zwłaszcza materiałowo, pojawiła się już co najmniej w 1937 r.⁷⁴ Problem polegał na tym, że Moskwa pozostawała bezpośrednim

polityki Chamberlaina po zbliżeniu polsko-brytyjskim. W opublikowanej wersji doktoratu (jakkolwiek w czasie jego pisania niedostępne pozostawały protokoły posiedzeń gabinetu) zaznaczała jednak dążenie Londynu do kompromisowego rozwiązania problemu Gdańska kosztem polskich interesów. Zob. eadem, *Poland and the Western Powers, 1938–1939. A Study in the Interdependence of Eastern and Western Europe*, London–Toronto 1968, s. 226–227, 242–244.

⁷¹ Co interesujące, kilka dni przed wybuchem II wojny światowej Chamberlain jasno dawał do zrozumienia, że ewentualna ugoda w sprawie Gdańska, obwarowana międzynarodową gwarancją, nie może oznaczać jednak unieważnienia porozumienia polsko-brytyjskiego: „Musimy zadbać o to, aby nie znaleźć się w układzie, w którym Polska nie byłaby dłużej zdolna zapewnić nam pomoc na zasadzie wzajemności”. TNA, CAB, 23/100, Cabinet 45 (39). Conclusions of a Meeting of the Cabinet held on Monday, 28th August, 1939, at 12 noon, s. 5.

⁷² W tym sensie zacytować można np. wypowiedź Edwarda Bridgesa w kontekście polskich starań o wsparcie finansowe w Wielkiej Brytanii w zmienionej sytuacji politycznej po zbliżeniu na linii Warszawa–Londyn: „[...] chociaż Polska znajduje się na czele listy priorytetów Foreign Office ze względów politycznych, nigdy nie była plasowana wysoko na liście priorytetów szefów sztabu”. Ibidem, 104/51, Committee of Imperial Defence. Polish and Turkish Demands. Minutes of a Meeting held at Richmond Terrace, S. W. 1, on Monday, 26th June, 1939, at 4.30 p.m., s. 5.

⁷³ TNA, FO, 800/322, Draft listu lorda Halifaxa do Bernarda Paresa, 27 VII 1939.

⁷⁴ Wówczas za państwo, którego wsparcie materiałowe było konieczne dla utrzymania Polski w dłuższej walce, uznawano Czechosłowację (przy dodatkowej pomocy Moskwy). Dwa lata później jedyną alternatywą z perspektywy brytyjskiej w regionie pozostawał Związek Radziecki. Zob. TNA, CAB, 47/13, Industrial Intelligence. Economic Warfare Against Germany. Notes on the Probable Situation in 1939, 5 VII 1937. Ten stan rzeczy należy przyjmować ze świadomością, że sformułowanie postulatu oparcia drugiego frontu o Polskę i w dalszej kolejności Związek Radziecki pojawiło się dopiero po złamaniu przez Hitlera układu monachijskiego 15 III 1939 r. Jeszcze w lutym rolę Moskwy w planach wojennych naszkicowanych przez szefów sztabu na potrzeby rozmów ze stroną francuską traktowano jako marginalną. M. Howard, *The Continental Commitment. The Dilemma of British Defence Policy in the Era of the Two World Wars*, London 1972, s. 132–133.

politycznym zagrożeniem dla niepodległości Rzeczypospolitej. W ówczesnych warunkach układu takiego politycznie utworzyć się więc nie dało. Porozumienie na linii Berlin–Moskwa – czego katalizatorem paradoksalnie były gwarancje brytyjskie dla Polski⁷⁵ – oznaczało zaś zrealizowanie się najgorszego z możliwych scenariuszy: utratę szans na stworzenie trwałego drugiego frontu w wojnie z Niemcami⁷⁶.

Zapewnienie pozyskania sobie drugiego frontu przy pozostawieniu nadal otwartych drzwi do negocjacji z Hitlerem, lecz i położenie większego nacisku na politykę odstraszenia, a także przyczyny wewnętrzne⁷⁷ skłoniły Wielką Brytanię do udzielenia Polsce gwarancji. Wydaje się jednak, że pośrednich źródeł wyjściowych gwarancji brytyjskiej dla Polski można poszukiwać jeszcze w okresie kryzysu sudeckiego, tj. wcześniej niż uczynił to Roberts. Jakkolwiek bowiem projekty finansowego wsparcia brytyjskiego dla Polski (na szerszej płaszczyźnie działań wobec regionu Europy Środkowej i Południowo-Wschodniej) odgrywały rolę bezdyskusyjnie wtórną wobec polityki appeasementu, niepozbawione były wyraźnego aspektu politycznego, świadcząc przy tym o chęci zabezpieczenia sobie ewentualnego punktu wyjścia pozyskania także Rzeczypospolitej na wypadek fiaska dotychczas realizowanej koncepcji.

Streszczenie

Przedmiot artykułu stanowią stosunki polsko-brytyjskie od kryzysu sudeckiego po gwarancje brytyjskie dla Polski z 31 III 1939 r. Celem nie jest *stricto* analiza bilateralnych stosunków politycznych, lecz nacisk położony został na próbę ukazania gospodarczego zainteresowania Polską o charakterze politycznym ze strony Wielkiej Brytanii w tym okresie, a także sposób, w jaki reagowała na to Warszawa. Podkreślić należy, że nie skupiano się na samych relacjach gospodarczych Londynu i Warszawy w tym czasie, lecz wyłącznie na ich aspekcie politycznym.

Analiza zainteresowania Wielkiej Brytanii Polską w tym czasie potwierdza znaną w historiografii tezę, że bezpośrednim powodem zbliżenia na linii Warszawa–Londyn była rozgrywka dyplomatyczna wywołana złamaniem układu monachijskiego przez Hitlera 15 III 1939 r. Niemniej ograniczonego zainteresowania politycznego Polską w kręgach Foreign Office można doszukiwać się już we wcześniejszym okresie, a tym samym pośrednich źródeł gwarancji brytyjskich dla Rzeczypospolitej, które stały się punktem wyjścia sojuszu łączącego oba państwa. Autor artykułu postawił sobie za zadanie bliższe przedstawienie tego zainteresowania, nie bez podkreślenia, że Polska mogła stać się w sensie politycznym (lecz nie strategicznym) najważniejszym państwem regionu dla Wielkiej Brytanii dopiero wskutek rewizji na przełomie marca i kwietnia 1939 r. dotychczasowych założeń jej polityki, co jednak i wówczas nie oznaczało, że polityka appeasementu nie była kontynuowana w zmienionej formie.

⁷⁵ Na ten temat zob. M. Kornat, *Polska 1939 roku wobec paktu Ribbentrop-Mołotow. Problem zbliżenia niemiecko-sowieckiego w polityce zagranicznej II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2002, s. 472–473.

⁷⁶ Zob. np.: W. Mazur, *Niebo rozwianych nadziei. Zachodni sojusznicy wobec wojny powietrznej w Polsce we wrześniu 1939 roku*, Kraków 2018, s. 24–25.

⁷⁷ Zob. np.: N. Thompson, *The Anti-Appeasers. Conservative Opposition to Appeasement in the 1930s*, Oxford 1971, s. 205.

Before Guarantees. Britain's Attempts at Political Influence on Poland. From the Sudeten Crisis to March 1939

The article presents the Polish-British relations from the Sudeten crisis to the British guarantees to Poland of 31 March 1939. The aim is not so much to analyse bilateral political ties as to demonstrate the British economic interest in Poland in this period, together with the Polish response to it. The focus was not on the economic relations themselves between London and Warsaw, but on their political aspects.

An analysis of British interest in Poland at that time confirms the thesis, well known in historiography, that the direct cause of the rapprochement between Warsaw and London was the diplomatic game triggered by Hitler's breaking of the Munich Agreement on 15 March 1939. However, the limited political interest in Poland in Foreign Office circles may be traced back to an earlier period, and thus to indirect sources of British guarantees for the Polish Republic, which became the starting point of the alliance between the two states. The article presents this interest in more detail, not without emphasising that Poland could become, in a political (but not strategic) sense, the most critical country in the region for Great Britain only as a result of the revision of the British policy, in late March/early April 1939, which did not mean, however, that the appeasement policy was not continued in a changed form even after that time.

Bibliografia

- Adams R.J.Q., *British Politics and Foreign Policy in the Age of Appeasement, 1935–1939*, Basingstoke–London 1993.
- Cieniela A.M., *Minister Józef Beck i ambasador Edward Raczyński a zbliżenie polsko-brytyjskie w okresie październik 1938 – styczeń 1939*, w: *Z dziejów polityki i dyplomacji polskiej. Studia poświęcone pamięci Edwarda hr. Raczyńskiego Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej na wychodźstwie*, red. H. Bułhak i in., Warszawa 1994, s. 348–361.
- Cieniela A.M., *Poland and the Western Powers, 1938–1939. A Study in the Interdependence of Eastern and Western Europe*, London–Toronto 1968.
- Cieniela A.M., *Polska w polityce brytyjskiej i francuskiej w 1939 roku. Wola walki czy próba uniknięcia wojny?*, „Zeszyty Historyczne” 1986, z. 75, s. 152–183.
- Garlicka A., *Wielka Brytania a Bałkany 1935–1939*, Warszawa 2001.
- Gmurczyk-Wrońska M., *Polska – niepotrzebny aliant Francji? Francja wobec Polski w latach 1938–1944*, Warszawa 2003.
- Hehn P.N., *A Low Dishonest Decade. The Great Powers, Eastern Europe and the Economic Origins of World War II, 1930–1941*, New York–London 2002.
- Hill Ch., *Cabinet Decisions on Foreign Policy. The British Experience, October 1938 – June 1941*, Cambridge 1991.
- Howard M., *The Continental Commitment. The Dilemma of British Defence Policy in the Era of the Two World Wars*, London 1972.
- Imlay T.C., *Facing the Second World War. Strategy, Politics, and Economics in Britain and France, 1938–1940*, Oxford–New York 2003.
- Jackiewicz H., *Brytyjskie gwarancje dla Polski w 1939 roku*, Olsztyn 1980.
- Kaiser D.E., *Economic Diplomacy and the Origins of the Second World War. Germany, Britain, France, and Eastern Europe, 1930–1939*, New Jersey 1980.
- Kaliszuk M., *Obroty handlowe polsko-brytyjskie w okresie międzywojennym*, w: *Materiały do seminariów z najnowszej historii gospodarczej Polski*, red. J. Kaliński, Z. Landau, cz. 3, Warszawa 1976, s. 43–64.

- Kamiński M., Zacharias M.J., *W cieniu zagrożenia. Polityka zagraniczna RP 1918–1939*, Warszawa 1993.
- Kania K., *Edward Bernard Raczyński 1891–1993. Dyplomata i polityk*, Warszawa 2014.
- Kania K., *Stosunki handlowe polsko-angielskie w latach 1918–1939*, „Krakowskie Studia Małopolskie” 2006, nr 10, s. 7–32.
- Kornat M., *Polityka zagraniczna Polski 1938–1939. Cztery decyzje Józefa Becka*, Gdańsk 2012.
- Kornat M., *Polska 1939 roku wobec paktu Ribbentrop-Mołotow. Problem zbliżenia niemiecko-sowieckiego w polityce zagranicznej II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2002.
- Kornat M., Wołos M., *Józef Beck. Biografia*, Kraków 2021.
- Lammers D., *From Whitehall after Munich. The Foreign Office and the Future Course of British Policy*, „The Historical Journal” 1973, t. XVI, nr 4, s. 831–856.
- Linowski J., *Polsko-brytyjskie rokowania finansowe oraz narady reprezentacji naczelnego dowództwa wojsk obu państw latem 1939 roku*, „Dzieje Najnowsze” 1979, nr 3, s. 113–135.
- Mazur W., *Lot ku burzy. Polska w przygotowaniach mocarstw Zachodu do wojny powietrznej. Marzec–sierpień 1939 roku*, Kraków 2017.
- Mazur W., *Niebo rozwianych nadziei. Zachodni sojusznicy wobec wojny powietrznej w Polsce we wrześniu 1939 roku*, Kraków 2018.
- Newman M., *The Origins of Munich. British Policy in Danubian Europe, 1933–1937*, „The Historical Journal” 1978, t. XXI, nr 2, s. 371–386.
- Newman S., *Gwarancje brytyjskie dla Polski. Marzec 1939*, tłum. J. Meysztowicz, tłum. przyp. T. Szafranski, Warszawa 1981.
- Newton S., *Profits of Peace. The Political Economy of Anglo-German Appeasement*, Oxford 1996.
- Nowak-Kielbikowa M., *Polska–Wielka Brytania w dobie zabiegów o zbiorowe bezpieczeństwo w Europie 1923–1937*, Warszawa 1989.
- Nowak-Kielbikowa M., *Polska–Wielka Brytania w latach 1918–1923. Kształtowanie się stosunków politycznych*, Warszawa 1975.
- Nurek M., *Great Britain and the Baltic in the Last Months of Peace, March–August 1939*, w: *The Baltic and the Outbreak of the Second World War*, red. J. Hiden, T. Lane, Cambridge 1992, s. 21–49.
- Nurek M., *Polityka Wielkiej Brytanii w rejonie Morza Bałtyckiego w latach 1935–1939*, Gdańsk 1988.
- Nurek M., *Wizyta Alfreda Duff-Coopera w Gdyni i Gdańsku w sierpniu 1938 roku*, „Dzieje Najnowsze” 1989, nr 1, s. 69–78.
- Peden G.C., *British Rearmament and the Treasury, 1932–1939*, Edinburgh 1979.
- Piszczkowski T., *Anglia a Polska 1914–1939 w świetle dokumentów brytyjskich*, Londyn 1975.
- Prażmowska A.J., *Britain, Poland and the Eastern Front, 1939*, Cambridge 1987.
- Roberts A., *The Holy Fox. The Life of Lord Halifax*, London 2014.
- Rodzik M., *Appeasement a dozbrojenie. Pomonachijska polityka brytyjska w opinii polskiej służby dyplomatycznej (październik 1938 r. – marzec 1939 r.)*, „Dzieje Najnowsze” 2017, nr 2, s. 249–270.
- Rodzik M., *Geneza gwarancji brytyjskiej dla Polski z 31 marca 1939 roku*, „Studia nad Totalitaryzmami i Wiekiem XX” 2021, t. IV, nr 4, s. 34–44.
- Rodzik M., *Polska a Wielka Brytania. Od kryzysu sudeckiego do 15 marca 1939 roku*, Warszawa 2019.
- Thompson N., *The Anti-Appeasers. Conservative Opposition to Appeasement in the 1930s*, Oxford 1971.
- Watt D.C., *How War Came. The Immediate Origins of the Second World War, 1938–1939*, New York 1989.

Żerko S., *Polen, die Sudetenkrise und die Folgen von München*, w: *Das Münchener Abkommen von 1938 in europäischer Perspektive*, red. J. Zarusky, M. Zuckert, München 2013, s. 349–382.

Żerko S., *Stosunki polsko-niemieckie 1938–1939*, Poznań 2020.

Marek Rodzik – redaktor serii „Polskie Dokumenty Dyplomatyczne” w Polskim Instytucie Spraw Międzynarodowych. Zainteresowania naukowe: appeasement, stosunki polsko-brytyjskie w latach 1937–1939, historia stosunków międzynarodowych (zwłaszcza pierwsza połowa XX w.). E-mail: rodzikmarek@gmail.com.

Marek Rodzik – editor of the *Polish Diplomatic Documents* series at the Polish Institute of International Affairs. His academic interests: appeasement, Polish-British relations in 1937–39, history of international relations (especially the first half of the 20th century). E-mail: rodzikmarek@gmail.com.